

Te hauora o te wai i Aotearoa **Kia mārama ai te pūtaiao**

Tirohanga whānui

Dr Jan Wright
Te Kaitiaki Taiao a Te Whare Pāremata

February 2017

Parliamentary Commissioner
for the **Environment**
Te Kaitiaki Taiao a Te Whare Pāremata

E ngā iwi o te motu, e ngā hau e whā. He mihi nui tēnei ki a koutou.

Whāia te iti kahurangi ki te tūohu koe me he maunga teitei.

Ko te tānga nei he whakamāoritanga o te Tirohanga Whānui mō te pūrongo *Te hauora o te wai i Aotearoa: Kia mārama ai te pūtaio* i tāngia e Te Kaitiaki Taiao a Te Whare Pāremata i te tau 2012. Ko te pūrongo katoa kei te wāhi ipurangi **www.pce.parliament.nz**, ā, kei te tari o Te Kaikomihana te tānga pukapuka.

Tirohanga whānui

I taku whakaritenga hei Kaitiaki Taiao i ngā tau e rima i mua, ka uru au ki te mahi me te whai mōhio ki ētahi āhuetanga o te taiao, engari he paku mōhio ki ētahi atu.

Ko te hauora o te wai tētahi wāhi i āta tirohia e au kia hōhonu ake taku mōhio.

Ka tino maumahara au ki tētahi pō i te taha o Ahorangi David Hamilton nō te Whare Wānanga o Waikato. I āta whakamārama ia kia au i te pūtake o te pūtaiao i te wā poto.

I te tau 2010 he mea pai rawa ki a au nei taku kōrero ki ngā Mema Pāremata mō te pūtaiao e pā ana ki te hauora o te wai.

I runga i te tono a ētahi Mema Pāremata i whakapiki mātou o taku tari i ō mātou pūkenga ki te hauora o te wai, ā, nāwai rā kua puta tēnei ripoata.

Ko te kaupapa o tēnei ripoata hei whakaatu i te pūtaiao e pā ana ki ngā tini āhuetanga e whai take ana mō ngā tāngata tokomaha o Aotearoa e uru ana, ā, e āwangawanga ana mō tēnei take nui o te taiao.

He uaua te pūtaiao e pā ana ki te hauora o te wai. He nui ngā mea kāore i te mōhioia, ā, he hōhonutanga tō ngā mea e mōhioia ana.

Kāore e taea te tataui i ngā tini āhuetanga o te hauora o te wai kia kōrerotia, nā reira, ehara tēnei ripoata i te kupu whakamutunga mō tēnei kaupapa.

Ko te whānuitanga o te ripoata ko te wai māori. Arā, ko ngā awa me ngā manga, ngā roto, ngā rohe kōreporepo, ngā ngutuawa me ngā kōhatu wai. Ā e toru ngā tino parakino mō te wai i Aotearoa nei.

Ko ngā mea e toru nei he tukumate, he parataiao, he taiora.

Ko ngā tukumate he moroiti kore e taea te kite e tuku i te mate, ā, mārama te kite he parakino.

Engari, ko te parataiao me te taiora he parakino wai nā te mea kāore i te wāhi tika.

Ko te wāhi tika mō ērā ko te whenua, kaua ko te wai.

Mehemea he maha rawa te oneone me te kōhatu ka horoia i te whenua, ka tae hei parataiao [sediment] ki roto i te wai.

Ko ngā taiora, arā pūtūtaewhetū me hauota, me noho ki te whenua hei āwhina i te whanaketanga o ngā tipu, kaua ki roto i te wai.

E hiahia ana te whenua haumako, kaua ko te wai haumako.

I tētahi uiuinga 2011, te wā e uru ana a Bruce Wills, hei Perehitini o Federated Farmers, i kiā e hiahia ana ia ki te kōrero i runga i te kaupapa pūtaiao ki te motu e pā ana ki te parakino kau. *“If we’ve got a dirty river let’s understand why it’s dirty and what science can tell us about fixing it...”* 1

E kaha tautoko ana au i tā Mr Wills. Kua āta whakaatu ia i te uara o te pūtaiao – kia mārama tika ki ngā hononga pūtake-hua.

Nā: Colin Meurk, NatureWatch NZ

He tino kai te wātakirihi ki te mahinga kai. Ki te katohia te wātakirihi e tipu ana ki ngā wai kua paitinihia, he kai kino taua wātakirihi.

Ā, nā te mea ko te hauora o te wai he take e maharahara whānuitia ana e te tūmatawhānui, me whānui hoki te māramatanga.

I roto i tēnei rīpoata ko te whāinga kia whānui ake te mahi i te rārangi i te ahunga mai o tēnā parakino wai, o tēnā parakino wai, me ngā hua tūkino.

He whāinga nui kē ake – kia āta whakamārama te take i pērā ai te hua o tētahi parakino – nā reira, ka whakatakotohia te take e pai ake, e haumaruru rānei tētahi whakaurunga i te hauora o te wai.

E koa ana au ki te ako, hei tauira, i te rerekētanga i waenganui i te pākawa ota me te pākawa tūtae-whetū – ngā āhua o ngā taioira hauota me pūtūtae-whetū i te nuinga o te wā hei parakino wai.

Ka rewa te pākawa ota i te wai, engari i te nuinga o te wā kāore e pērā ai te pākawa tūtae-whetū.

Ko tētahi whakaurunga hei aukati i ngā taioira kia nuku i te whenua ki te wai ko te taha awa – he taha awa kua taiapatia, ā, kua whakatōngia ngā uru rākau kia tango ake i te hauota me te pūtūtae-whetū i te wā e tipu ake ana.

Nā, he pai ake ngā taha awa ki te whakaiti i te pākawa tūtae-whetū i te whakaitinga o te pākawa ota. Nā te mea ka taea e te pākawa ota te whakataha i ngā pakiaka o ngā whakatipu me te haere mā te wai whenua tika tonu ki te wai.

Kua piki ake ngā āwangawanga e pā ana ki te pānga o ngā taioira ki te hauora o te wai i ngā tau tata nei, engari kei pōhēhē tātou kua tika katoa ngā mahi i mua.

Ko ngā tekau tau e tahu ana i ngā puke ngāherehere hei whakamahi i te whenua karehe hei whāngai i ngā hipi te tino take mō te ngāhorohoro whānui e kawē tonu ana i te parataiao ki ō tātou awa me ō tātou roto.

Ā, ko ngā kau miraka te tino pūtaka o te pākawa ota i te tini o ngā hopua wai, ko te parataiao i te ngāhorohoro te tino pūtaka o te pākawa tūtae-whetū.

E pā ana ki te pākawa tūtae-whetū, ko ngā tāngata noho tāone e āwangawanga ana mō te hauora o te wai me mōhio ka taea e rātou te tautoko mehemea ka hoko kē i ngā hopi horoi rīhi me te paura horoi kākahu kāore e whai i te pākawa tūtae-whetū.

Kāore e kore kia whai hua te kaupapa here me te mahi, me puta i runga i te pūtaiao.

Engari he aha te tino tikanga o tēnā? Ki a au nei, e pēnei ana:

- Ko te tauine i ngā tawhā rerekē o te hauora o te wai.
- Kia mārama te pūtaka e tini ai aua tawhā.
- Te whakarite whakaurunga e puta ai he hua.
- Te tauine i te hua o aua whakaurunga.

I te tau 1911, i pāngia ngā kaimahi o ngā mīra harakeke i te Manawatū e te mate taipō.

I whakataua ko te take ko te wai piro e puta atu ana i ngā mīra, engari ko te parakaingaki kē nō te tāone o Aorangi te take.

Nā, e kore tātou e taka pēnei ki te hē i tēnei wā, engari ka taea tonu e tātou te hapa i te whakapiri pōhēhē i te pūtaka me te hua.

Ina hapa pēnā ai, e kore e taea te whakarite whakaurunga e whai hua ai.

Waihoki me mōhio tātou ki te wā kāore he take mō ētahi atu rangahau pūtaiao.

I ētahi wā, ko te tono mō te pūtaiao he huarahi ki te whakapōturi i te whakataunga uaua.

Hei tauira, kāore he take mō ētahi atu raraunga pūtaiao, ētahi atu tauira rānei hei whakaatu i te hononga i waenganui i te rerekētanga o te mahi whenua i te hopua wai o Waituna i Murihiku me te kino o te hauora o te whanga o Waituna; kāore he whakamāramatanga atu.

Ehara te kaupūtaiao i te tangata pai rawa ki te tohutohu mehemea e hiahia ana te pūtaiao – ko tō rātou hiahia kia hōrapa tonu me te kohikohi i te raraunga hou. Ā, e tika ana tēnei.

Ahako me tautoko te pūtaiao i te kaupapa here, ehara koia anake.

Kāore te pūtaiao e whakautu me pēhea e whārite i ngā āhuatanga, ā, kāore e kore me pēnā.

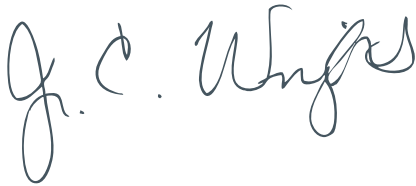
Ko te āhua nei kāore e taea te kai i te keke, me te whai tonu i te keke.

Ahakoia ka taea e te hangarau te whakatikatika i ngā raru o te hauora o te wai, he nui rawa te utu.

Ka tata oti tēnei rīpoata, ka mōhio au kua piki rawa taku mātauranga o te pūtaiao e pā ana ki te hauora o te wai mai i te wā o taku kōrero ki ngā Mema Pāremata i te tau 2010.

Kāore e oti ngā āhuatanga uaua, engari ko te hauora o ō tātou awa, roto, ngā rohe kōreporepo, ngā ngutuawa me ngā kōhatu wai he mea nui rawa ki tō tātou whenua mā, whenua matomato.

Ko te whakawhānui i tō tātou māramatanga he haumi pai, ā, ka whaihua ā tātou tamariki mokopuna.

Dr Jan Wright

Te Kaitiaki Taiao a Te Whare Pāremata

¹ Morgan, 2011a

Tō mātou kaupapa

Ko Dr Jan Wright Te Kaitiaki Taiao a Te Whare Pāremata. He Āpiha Pāremata motuhake, he whānui tōna mana ki te rangahau i ngā āwangawanga taiao, ā, ka tū motuhake ki te kāwanatanga o te wā.

Kāore Te Kaikomihana e tuku pūrongo ki tētahi Minita nō te Kāwanatanga, engari ki te Pāremata whānui, arā ki te Pika o te Whare me ngā Āpiha o te Kōmiti Pāremata. Ka tū motuhake ia ki te kāwanatanga o te wā.

He ahurei te mahi a Te Kaikomihana, ā, he tino rerekē ki ngā mahi a ngā pokapū kāwanatanga taiao, pērā i Te Manatū Mō Te Taiao, Te Mana Rauhi Taiao me Te Papa Atawhai.

Ka rangahau Te Kaikomihana i ngā āhuatanga taiao e kōwhiria ai e ia. Ka tautokohia ia e āna kaimahi pūkenga whānui, ka āta whakawā ia i te taunakitanga kua kohikohia i ngā takenga maha. E mōhiotia whānuitia ko āna mahi he mārama, ka puta mai i runga i te kōrero pono, ā, ka taea te whakamahi.

Ā mātou mahi

Ko te tino mahi a te Kaikomihana he hoatu kupu āwhina motuhake ki te Pāremata.

I tutuki ai tēnei i ngā huarahi maha:

Pūrongo mō ngā rangahau. Ko te katoa o ngā pūrongo o te Kaikomihana i whakatakotohia ki te tēpu i roto i te Pāremata e te Pika. He tūtohu mō te tīni tō ētahi pūrongo, he whakaako kē tō ētahi atu.

He tāpaetanga ki ngā kōmiti whiriwhiri mō ngā pire, ngā uiuinga me ngā pitihana. I ētahi wā ka tuku tāpaetanga ki ngā marohi kaupapa here, hei tauira ko ngā rerekētanga marohi ki te Resource Management Act.

Ko te katoa o ā mātou mahi e tautoko ai i te whāinga a te Kaikomihana kia pupuri, kia whakapai ake rānei i te taiao o Aotearoa mā te tīni i te whakaaro o ngā kaiwhakatau i te kupu āwhina motuhake kua āta whakaarotia.

Kia whakaaetia, kia whakaaweawe te kupu āwhina a te Kaikomihana me tū motuhake, me ngākau tapatahi, ā, me tino tika te rangahau a te tari.

Ko ngā whakataunga ki te tīni i te ture taiao, kaupapa here me ngā whakahaere rōpū he kaupapa mā te Pāremata, te kāwanatanga me ngā kaunihera. Ko te whakamahi i ēnei whakataunga me te aroturuki i te whakaaweawe i runga i te taiao te takohanga a ngā pokapū kāwanatanga.

Tā mātau koromaki, ā mātau uara

Tā mātau koromaki

He pupuri, he whakapai ake i te taiao ki tērā e tika ana mā te tuku tohutohu motuhake whai kaha e mārama ai ngā whakatau.

Ā mātau uara

Hiranga – ko ā mātau pātai me ngā whakautu he ū ki te putaiao matatau, he mārama hoki. Ka noho haepapa mātau ki te iwi o Aotearoa me te tuku uara mō ngā pūtea ka whakawhiwhia mai.

Manawa nui – he kaha te tuku pātai kia pai ake ngā āhuatanga. Ka ngana mātau ki te whakaputa i ngā hua o ā mātau mahi mā ngā tikanga rerekē kia kaha ai te whai take.

Te wairua manaaki – ka mahi tahi mātau i runga i te mana ōrite, te whakawhiti whakaaro, te āta whakarongo, ā, kia kaua e pukā te whakawā. Ka whakaae ki ngā whakataunga me ngā mahi e hua ai te taiao.

Auahatanga – nā te pararau kore e tuwhera, e auaha te whakaaro. Ka ngana ki te whakatika raruraru, kaua te noho i roto i te pōuri.

Tōtikatanga – ka pono, ka ora hoki te tangata i ā mātau tohutohu. Ko ngā pānga, he pūmau te whai hua ki te taiao o Aotearoa.

Ko koe ki tēnā, ko ahau ki tēnei kīwai o te kete.

Tēnā tātou katoa.